

Kepemimpinan Sajrone Serat Menak Kustup Jilid II

KEPEMIMPINAN SAJRONE SERAT MENAK KUSTUP JILID II

Nafi'atur Rohmah

S-1 Pendhidhikan Basa lan Sastra Dhaerah, Fakultas Basa lan Seni, Universitas Negeri Surabaya
nafiaturrohmah@mhs.unesa.ac.id

Dra. Suwarni, M.Pd.

Dhosen Jurusan Pendhidhikan Basa lan Sastra Dhaerah, Fakultas Basa lan Seni,
 Universitas Negeri Surabaya

Abstrak

Serat Menak Kustup Jilid II minangka objek panliten kang klebu salah sawijine reription sastra kang tuwuh sajrone pangrembakane sastra Jawa klasik. Isine ngrembug ngenani Watak pemimpin minangka salah sawijine sipat batin kang mangaribawani kabeh pikiran, solah bawa lan budi pekerti kang diduweni dening pemimpin. Pemimpin kang nduweni watak kang apik bakal ndadekake pamrentahan lan negarane luwih maju lan luwih ngrembaka. Syarat kanggo mujudake kepemimpinan kang becik yaiku kanthi cara nduweni watak kang apik.

Underaning panliten iki yaiku: (1) kepriye karakteristik *Serat Menak Kustup Jilid II*, (2) kepriye model kepemimpinan sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II*, (3) kepriye tipe watak pemimpin sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II*. Ancas saka panliten yaiku: (1) ngandharake karakteristik teks, (2) ngandharake model kepemimpinan sajrone teks, (3) ngandharake tipe watak pemimpin sajrone teks. Paedah saka panliten dikarepake bisa nduweni paedah kanggo panliten-panliten sastra Jawa kang awujud naskah utawa kang wus awujud teks.

Tintingan kapustakan ing panliten iki yaiku panliten kang saemper klawan serat mligine *Serat Menak Kustup Jilid II*. Landhesan teori ing antarane yaiku: (1) teori struktural kang mligi ing paraga lan pamaragan, (2) model kepemimpinan ing antarane asthabrata, (3) tipe watak pemimpin ing antarane bawalaksana, ing ngarsa sung tuladha, ing madya mangun karsa, tut wuri handayani lan memayu hayuning bawana.

Panliten iki kalebu panliten kualitatif kang asipat deskriptif. Asil transliterasi *Serat Menak Kustup Jilid II* dadi sumber dhata. Pethikan kang awujud tembang macapat sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* minangka dhata kang dianalisis. Anggone ngumpulake dhata kanthi cara diwenahi tetenger nganggo *bolpoin* kang warna-warna rupane.

Asiling panliten nuduhake (1) karakteristik *Serat Menak Kustup Jilid II*, (2) model kepemimpinan kang kinandhut sajrone serat yaiku asthabrata lan kepemimpinan kang ora jumbuh (3) tipe watak pemimpin sajrone serat ing antarane bawalaksana, banjur ing ngarsa sung tuladha, ing madya mangun karsa, tut wuri handayani, kang pungkasan memayu hayuning bawana..

Tembung wigati : kepemimpinan, paraga lan pamaragan.

PURWAKA

Sastra minangka salah sawijine reription kang mujudake tulisane manungsa kang isine njlentrehake ngenani panguripane manungsa saben dinane kang tuwuh anane daya *imajinasi* saka pangripta. Hutomo (1991:39) ngandharake yen sastra yaiku pangudale pikiran lan rasane manungsa bisa awujud lisan utawa tulis (cetakan), kanthi nggunakake basa kang endah miturut *kontekse*. Bab ngenani kasusastran kuwi akeh banget, salah sawine yaiku ngenani sastra Jawa.

Sastra Jawa dhewe yaiku sastra kang ana sesambungane karo masyarakat Jawa. Saliyane kuwi, Purnomo (2011:20) ngandharake yen sastra Jawa diperang dadi patang *periode* miturut panulisane, yaiku Sastra Jawa Kuna, Sastra Jawa Madya utawa *pertengahan*, Sastra Jawa Anyar lan Sastra Jawa *Mutakhir*. Poerbatjaraka (1952:169-171) ngandhrake yen

periode sastra Jawa ngalami proses owah-owahan kang suwe banget, kang njalari owah-owahane yaiku amarga antuk pangaribawane saka sakabehane kabudayan. *Periode* sastra Jawa kaperang dadi pitung golongan yaiku (1) serat-serat Jawa kuna, (2) serat Jawa kuna kang awujud kakawin, (3) serat-serat Jawa kuna golongan enom, (4) tuwuhe basa Jawa *Pertengahan*, (5) kidung ing basa Jawa *Pertengahan*, (6) jaman Islam, (7) jaman Surakarta awal. Saka andharan kasebut bisa didudut yen *periode* sastra kuwi ana telu golongan yaiku *periode* sastra Jawa kuna, sastra Jawa *Pertengahan* lan sastra Jawa anyar. Pangrembakane sastra Jawa anyar kaperang dadi loro yaiku sastra Jawa pesisiran lan sastra Jawa klasik.

Sastra Jawa jaman Islam kang wis diandharake dening Poerbatjaraka uga diarani sastra Jawa pesisiran.

Purnomo (2011:22) ngandharake sastra Jawa Pesisiran yaiku ekspresi sastra kang asale saka masyarakat Jawa kang manggon ing dhaerah pesisir tanah Jawa mligine perangan lor pulo Jawa. Sastra Jawa Pesisir minangka panyengkuyung anane masyarakat pesisir. Kasusastran uga bisa diperang dadi loro yen dideleng saka wujud, yaiku gancaran (novel, cerkak, cerbung, lps) lan geguritan.

Sastra Jawa klasik didominasi dening sastra kraton (sastra pedalaman), sastra Jawa klasik uga nuduhake pangaribawane Islam. Sastra Jawa klasik kaperang dadi telung klompok yaiku (1) karya-karya kang sinebut sastra bangunan, tegese karya kasebut ditulis maneh nggunakake basa Jawa anyar kang nduweni tujuan supaya gampang dipahami masyarakat awam, (2) karya sastra asil kreasi utawa ciptaan para pujangga ing jaman Pajang nganti Mataram, mligine kraton Surakarta, (3) karya sastra Jawa asil saduran saka sastra Persia yaiku karya sastra kang antuk pangaribawane Islam salah sawijine yaiku wiracarita lan Hikayat Amir Hamzah, sajrone sastra Jawa disebut siklus menak (Suwarni, 2016:17).

Sajrone sastra Jawa ana wiracarita ngenani pangaribawane India kang sumbere saka Ramayana lan Mahabharata. Cariyos Panji lan Damar Wula kang asli saka Jawa lan Serat Menak. Serat Menak minangka salah sawijine sastra Jawa kang dipangaribawani dening Arab lan Persia. Kang tuwuh sawise agama Islam mlebu ing tanah Jawa. Karya-karya kasebut ngrembaka ing tanah pulo Jawa sisih lor kang ngandharake ngenani bab kisah para nabi lan ajaran Islam banjur karya fiksi lan epos. Salah sawijine epos kang ana gayutane klawan Islam kang ngrembaka ing tanah Jawa yaiku *Hikayat Amir Hamzah* (Suwarni, 2016:86). Sawise kuwi, ngrembaka lan digubah dadi tembang macapat dening Yasadipura lan kondhang kanthi jeneng Serat Menak Yasadipuran. Ing masyarakat Jawa, Suwarni (2016:89-100) ngandharake yen Serat Menak kondhang wiwit agama Islam nyebar ing tanah Jawa amarga anane Serat Menak asil karya Ki Yasadipura, ana sawijine *Pujangga Dalem Keraton Kasunanan Surakarta* ing taun 1787 lan diterbitake dening Balai Pustaka taun 1930-1937 dadi 24 irah-irahan lan kasusun saka 45 jilid kang nggunakake aksara Jawa kang awujud tembang macapat. Akeh banget macem ngenani Serat Menak kang digubah dening Ki Yasadipura yaiku Menak Sarehas, Menak Lare, Menak Serandil, Menak Sulup, Menak Ngajrak, Menak Demis, Menak Kaos, Menak Kuristam, Menak Biraji, Menak Kanin, Menak Gandrung, Menak Kanjun, Menak Kandhabumi, Menak Kuwari, Menak Cina (5 jilid), Menak Malebari (6 jilid), Menak Kandhabumi (3 jilid), Menak Purwakandha (3 jilid), Menak Kustup, Menak Kalakodrat, Menak

Sorangan, Menak Jamintoran, Menak Talmasat lan Menak Lakad.

Serat Menak Kustup kang kaperang dadi loro yaiku *Serat Menak Kustup Jilid I* lan *Serat Menak Kustup Jilid II*. Sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* akeh banget paraga-paraga kang narik kawigaten. Kepemimpinan dadi bab kang bakal diandharake. Nganti jaman saiki akeh kang isih disuguhake ngenani bab krisis ing maneka warna bidhang, wiwit bidhang ekonomi, bidhang politik, bidhang budaya, bidhang kasarasan utawa *kesehatan* lan kamanungsan kang tumekane ganti-gumanti. Sawijine krisis sing paling katon yaiku bab krisis kepemimpinan (Wibawa, 2010:2-3). Kahanan kepemimpinan dhewe saya suwe saya mirisake kaya dene sikap, sipat, karakter uga etika para pemimpin ing jaman saiki kang kurang pamrayoga. Kepemimpinan minangka perangan kang paling wigati kanggo mujudake bangsa menyang tataran peradaban tartamtu. Sejarah nuduhake yen salah sawijine bangsa bisa maju jalaran anane pemimpin kang apik. Para pemimpin ing tradhisi Jawa jaman biyen nduweni pangaribawa lan karismatik. Karakter-karakter lan pangaribawane para pandhega negara kasebut tamtune cundhuk ing jamane.

Sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* ngandhut unsur *intrinsik* mligine paraga lan pamaragan. Nurgiyantoro (2007:23) ngandharake yen unsur *intrinsik* yaiku unsur kang mbangun kasusastran kuwi dhewe, tuladhane prastawa, plot, tokoh lan penokohan, tema, latar, sudut pandang basa lan uga lelewane basa. *Serat Menak Kustup Jilid II* mujudake perangan kang wigati yaiku ngenani paraga lan sipat-sipat kang bisa kanggo patuladhan.

Underane panliten iki ana telu, yaiku (1) Kepriye karakteristik *Serat Menak Kustup Jilid II*, (2) Kepriye model kepemimpinan sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II*, lan (3) Kepriye watak pemimpin sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II*.

Ancas saka panliten iki yaiku ngandharake karakteristik, model kepemimpinan lan watak pemimpin sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II*.

TINTINGAN KAPUSTAKAN

Panliten Kang Saemper

- (1) Irma Fitriana (2014), *Kepemimpinan ing Lakon Rama Tambak (Tintingan Struktural)*. Asil panliten iki nganggo tintingan struktural kang ana sajrone lakon *Rama Tambak* kang ngandharake bab tema, plot, pamaragan, latar lan amanat. Uga ngandharake bab ngenani aspek lan tipe watak pemimpin Jawa. Uga padha nganggo tintingan struktural. Unsur intrinsik kang dijlentrehake ora kabeh, mung saperangan wae yaiku bab paraga lan pamaragane. Saliyane kuwi uga ana pambada liyane yaiku objek

kang diteliti. Ing panliten iki objek kang dipilih yaiku *Serat Menak Kustup Jilid II*.

- (2) Nurlila (2011), *Kapandhegan ing Serat Ranggalawe*. Asil panliten iki ngandharake bab struktur sastra sajrone Serat Ranggalawe antarane yaiku tema, latar lan pamaragan. Kejaba ngandharake struktur sastra uga ngandharake ngenani nilai-nilai kepahlawanan.
- (3) Kakono (2011), Jurusan Sastra Indonesia FS Universitas Malang. Kanthi irah-irahan *Nilai-nilai Kepahlawanan dalam Naskah Legendariyan Ranggalawe Gugue sebagai Sumber Kearifan dalam Kehidupan Berbangsa*. Panliten iki ngandharake ngenani struktur sastra lan nilai-nilai kepahlawanan.

Anane panliten kang saemper iki kanggo pambandhing. Panliten *Serat Menak Kustup Jilid II* nduweni perangan kang beda yaiku objek panliten, ngenani kepemimpinan kang kinandhut sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II*. Panliten iki uga ngandharake bab karakteristik, model kepemimpinan kang jumbuh lan ora jumbuh uga tipe watak pemimpin sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II*.

Struktur Karya Sastra

Struktur karya sastra miturut jinise diperang dadi loro yaiku ana unsur intrinsik lan unsur ekstrinsik. Nurgiyantoro (2013:57) ngandharake yen struktur karya sastra bisa dingerteni minangka trap-trapan kang tujuwane kanggo nengenake wujud sawijine kaendahan. Aminuddin (2011:67) ngandharake unsur intrinsik kaperang dadi nem yaiku (1) tema, (2) alur, (3) paraga lan pamaragan, (4) sudut pandang, (5) latar utawa *setting* lan (6) gaya utawa *style*. Fungsi serat minangka objek kanggo ngerteni sapa wae paraga kang ana sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II*. *Serat Menak Kustup Jilid II*.

Paraga lan Pamaragan

Tembung “paraga” nuduhake marang pawongane, panindake crita. Watak, wawatekan lan karakter nuduhake marang sipat lan solah bawane para paraga kang nuduhake kwalitas pribadine paraga. Staton (2007:33) ngandharake menawa paraga kuwi salah sawiji sipat utawa *karakter* kang dumadi saka ana ing diri manungsa kasebut. Saliyane kuwi, Aminuddin (2011:80) ngandharake yen kanggo mahami watak ing crita pamaca bisa ndeleng saka yaiku (1) tutura pangripta marang karakter pelaku, (2) gambaran kang diwenahi pengarang mawa gambaran-gambaran lingkungan kang uga penampilan, (3) nuduhake kepriye sipate, (4) ndeleng krepiye paraga kuwi micara ngenani awake dhewe, (5) ndeleng kepriye lakune crita, (6) ndeleng paraga liya micara ngenani dheweke, (7) ndeleng kepriye paraga liya micara karo dheweke, (8) ndeleng kepriye paraga liya

kuwi menehi reaksi marang dheweke, (9) ndeleng kepriye paraga kuwi sajrone menehi pambiji marang paraga liyane.

Model Kepemimpinan

Sajrone masyarakat Jawa andharan ngenani bab kepemimpinan ana sambung rapete karo watak lan solah bawane pemimpin. Saben-saben pemimpin kuwi kudu nduweni watak lan solah bawa kang apik kanggo pedoman tumrap kepemimpinane. Minangka patuladhan, pemimpin kudu nduweni perananan kang sentral anggone nemtokake pemecahan-pemecahan masalah kang ana sajrone pakumpulan. Saliyane kuwi, pemimpin bisa wae nduweni peluah kanggo tumdak apik lan tumindak suwalike. Gumantung saka kapribaden lan solah bawa kang diduweni dening pemimpin.

Solah bawa kang diduweni pamimpin mau luwih nengenake ing kalungguhane manungsa. Dadi pamimpin kudu ngerti ngendi bener lan luput, becik lan ala lan uga prelu ngrembakakake wewatekan lan karakter kang kebak pengurbanan, pelayanan lan kabecikan (Ronda, 2011).

Ora gampang kanggo mujudake kahanan kang kaya mngkono, prelu anane pemimpin kang transformatif. Kepemimpinan kang transformatif yaiku bakal ndhisikake kepemimpinan kang munjer ing organisasi menyang indhividhu-indhividhu kang dipimpin. Supaya bisa mujudake kepemimpinan kang transformatif, pemimpin utawa calon pemimpin kudu nduweni wolung karakter kang wigati, sajrone bebrayan Jawa diarani Asthabrata. Saliyane asthabrata uga ana model kepemimpinan liyane yaiku bawalaksana.

Saliyane model kepemimpinan kang jumbuh yaiku asthabrata uga ana model kepemimpinan kang ora jumbuh. Pemimpin kang sejatine wus nduweni pengalaman anggone mimpin ing salah sawijine pamrentahan kudu nduweni model kepemimpinan kang trep, supaya nali ka dheweke mimpin salah sawijine pamrentahan bisa dadi ngrembaka lan bisa makmurake para kawulane. Yen pemimpin nduweni model kepemimpinan kang ora jumbuh bakal ndadekake mungkrete pamrentahan lan uga ndadekake para kawulane sengsara. Salah sawijine model kepemimpinan yaiku Asthabrata.

Hasta nduweni teges “wolu” dene brata nduweni teges “laku” uatwa dalan spiritual utawa rohani. Wolu laku minangka wolung unsur kang kudu didadekake panutan watak utawa watak wantun pamimpin. Wolung unsur kasebut yaiku, 1) bumi, 2) srengenge, 3) candra, 4) lintang, 5) samodra, 6) langit, 7) angin, 8) geni. Nalika pemimpin nduweni wolung unsur kuwi bakal dadi pemimpin kang adil, jujur, berwibawa lan wicaksana.

Hashtabrata utawa ashtabrata nduweni makna kang dhuwur. Hashtabrata iki uga idhentik karo crita pewayangan amarga ashtabrata iki wiwitane mlebu ing Jawa ana ing kitab Ramayana kang ditulis jaman Dyah Balitung ing abad IX masehi. Konsep iki digatekake lan dianggep dadi sangu urip ing bebrayan kang multikultural (Hadiwidjana, 1952:46). Saya suwe piwulangan ashtabrata ngrembaka ing reriptan kasusastran Jawa. Yasasusastra (2011:156-168) ngandharake yen wolung sipat alam kang kudu ditiru dening pamimpin yaiku:

1) Bumi

Bumi kaya dene lemah kang kang asipat adhem. Luwes lan gampang anggone adaptasi marang samubarang tanpa ngowahi unsur-unsure. Teges saka andharan mau yaiku senjata nduweni sipat kang gampang anggone adaptasi utawa fleksibel nanging ora gampang dibujuki, ora gampang diprovokasi amarga nduweni pamikiran lan pangrasa kang wening. Pawongan utawa pemimpin kang nduweni sipat bumi bakal nduweni sipat kang andhap asor.

2) Srengenge

Srengenge iki nduweni sipat madhangi. Pawongan utawa pemimpin kang nduweni sipat srengenge iki tansah dadi pepadhang marang sapepadhane.

3) Candra

Watak candra utawa rembulan yaiku watak kang dadi cahya tumrap sapa wae kang lagi ngalami pepeteng sarta menehi swasana tentrem marang sasepadhane. Lakuning rembulan kuwi kaya dene “nggayuh kawicaksananing Gusti” tegese mampu mahami apa ang dadi kawicaksanan saking Sang Jagadnata.

4) Lintang

Watak lintang iki tumata, teratur lan tertib. Watak iki uga bisa dadi lelipur marang wong kang lagi nandang kasusaha, bisa nuntun wong kang lagi bingung, lan dadi penerang. Kang adi gegayuhane watak lintang iki yaiku nduweni pangarep-arep kang luhur tumrap kemakmuran lan katentreman ora mung kanggo awakdhewe nanging uga marang para kawulane.

5) Samodra

Samodra utawa laut iki nduweni watak kang bisa nampa apa wae kang mlebu ing jerone. Tegese watak samodra iki kaya dene ati kang lapang, sabar lan nrima apa wae kang dadi kesusahane.

6) Langit

Langit utawa akasa iki nduweni watak kang bisa ngayomi marang sekabehe makhluk tanpa pilih kasih, watak langit iki uga weneh keadilan marang sekabehe.

7) Angin

Angin utawa bayu iki nduweni sipat kang tliti lan bisa nyusup menyang ngendi wae supaya weruh perkara-perkara pa wae kang lagi ditandang rakyat.

Anggone nliti kudu ngati-ati supaya perkara apa wae bisa rampung kanthi pener lan bisa dipertanggung jawabake.

8) Geni

Watak kang pungkasan yaiku geni kang ateges baal ngobong apa wae kang dadi bahane, tegese watak geni iki anggone ngrampungni perkarakuwi kudu trep klawan kuwajibane, ora golek-golek perkara kang ora satemene.

Saliyane kuwi dadi pemimpin kudu bisa tumindak tut wuri handayani, tegese yaiku bisa weneh lan ndadekake andhahane dadi luwih maju utawa bisa luwih ngrembaka. Ora mung kuwi, pemimpin uga kudu bisa ndhisikake wong liya tinimbang awake dhewe.

Tipe Watak Pemimpin

Saben pemimpin mesthi nduweni tipe watak dhewe-dhewe kang nuduhake kapribadene. Watak minangka salah sawijine sipat batin kang mangaribawani kabeh pikiran, solah bawa, budi pekerti kang diduweni dening manungsa. Pemimpin uga minangka salah sawijine pawongan kang nduweni sesurupan kanggo mangaribawani wong liya utawa klompok liyane. Tegese pemimpin kudu nduweni watak kang apik kanggo mimpin pamretahan lan negarane supaya dadi pamrentahan lan negara kang maju.

Watak kang paling wigati yaiku pocapane kudu selaras karo tumindake, tanggungjawab lan kudu bisa dadi patuladhan. Yen pemimpin nduweni watak kasebut pamrentahan lan negarane bakal maju. Saliyane kuwi uga bakal disenengi marang kawulane amarga wus nduweni kapribaden kang kaya mangkono. Yen nduweni watak apik kapribadene uga bakal melu apik, kaya kang wus diandharake ing dhuwur yen watak kuwi sipat batin kang dipangaribawani dening pikiran, solah bawa lan budi pekertine kang nuduhake kapribadene manungsa mligine pemimpin.

Bawalaksana

Bawa nduweni teges “pocapan”. Pocapan kang diduweni pemimpin kudu selaras karo tumindake. Dene laksana yaiku nduweni teges tindakan. Bawalaksana yaiku pemimpin kang bisa menehi lan bisa mbuktikake pocapane lumatar tindakan utawa konsekwen. Sipat kaya mangkono mau yen ing Jawa diarani pemimpin kang nduweni sipat bawalaksana. Ing jaman saiki isih akeh pemimpin-pemimpin kang isih durung nduweni sipat bawalaksana, amarga mung janji-janji kang diwenehake marang rakyat. Bratawijaya (1997:115) ngandharake yen bawa laksana nduweni nilai dhasar kang luhur yaiku ngemot nilai-nilai keadilan, kebenaran, kejujuran lan mental.

Sutamjo (1993:17) ngandharake raja utawa pemimpin uga kudu nduweni sipat iki kejaba sipat becik liyane amarga bawalaksana iki dianggep nduweni nilai kang dhuwur kang kudu diduweni senjata ta kudu bisa nglakoni sipat-sipat apik liyane. Sutamjo (1993:47) ngandharake yen bawalaksana uga ngandhut nilai-nilai kang becik sarta kudu diugemi tumrap sekabehe wong becik. Luwih ditengenake maneh yen pemimpin kuwi kudu nduweni sikap wibawa, amarga sikap wibawa minangka salah sawijine saka tipe watak pemimpin yaiku bawalaksana.

Kuwi mau saperangan bab ngenani model kepemimpinan kang kudu dingerteni lan dadi bahan pamikiran kanggo pemimpin-pemimpin. Nalika dadi pemimpin kudu nduweni sikap bawalaksana yaiku bisa mbuktikake apa kang wis dadi janjine ing masyarakat lumantar tindakan supaya bisa diarani pemimpin kang konsekwen.

Ing Ngarsa Sung Tuladha, Ing Madya Mangun Karsa, Tut Wuri Handayani

Tipe watak pemimpin kang kapindho yaiku ing ngarsa sung tuladha, ing madya mangun karsa, tut wuri handayani yaiku menehi patuladan lan menehi *motivasi*. Bratawijaya (1997:113) nyebutake kepemimpinan liyane yaiku konsep kang diwedharake dening Ki Hajar Dewantara. Telung aspek kepemimpinan kasebut yaiku (1) Ing Ngarsa Sung Tuladha: kang nduweni teges saka ngarep menehi patuladhan. Pemimpin minangka pawongan kang wigati kanggo wong kang dipimpin. Saengga, minangka pemimpin kudu bisa dadi patuladan, pembimbing lan bisa menehi tuladha marang kang dipimpin. Nalika pemimpin ing ngarep utawa mimpin, pemimpin ora mung mrentah ning ya kudu menehi patuladhan lan tanggungjawab. (2) Ing Madya Mangun Karsa: nduweni teges ing tengah nggugah semangat. Pemimpin nalika ing tengah kudu bisa ngayomi, bisa ngeraketake lan bisa menehi *motivasi* kanggo nggayuh tujuwane. Pemimpin uga kudu bisa menehi panyaru lan pamawas. Pemimpin kudu bisa nggugah semangat marang kang dipimpin supaya apa kang dadi tujuwane bisa kalaksanan. (3) Tut Wuri Handayani: tegese ing mburi menehi *dorongan*. Pemimpin uga bisa nempatake awakke masiya ing mburi, tegese menehi *dorongan* kanggo mujudake regenerasi kang apik kang maju lan nduweni prestasi. Pemimpin kang apik yaiku pemimpin kang nyiapake pemimpin sabanjure kang luwih apik.

Memayu Hayuning Bawana

Memayu hayuning bawana minangka kuwajiban luhur lan sikap kang diduweni manungsa Jawa. Sumodiningrat (sajrone Yusasastra, 2011:51) ngandharake yen kepemimpinan Jawa kawangun saka

telung werna yaiku kepemimpinan ing diri pribadi, kepemimpinan ing bebrayan lan kepemimpinan kang sesambungan klawan Gusti.

Memayu hayuning bawana nganggo panemune Koentjaraningrat, (1984:435) yaiku memayu hayuning bawana yaiku wong Jawa kang nduweni kuwajiban njaga endahing donya. Saliyane njaga uga ngapiki lingkungan spiritual yaiku kaya dene adat, tata cara, gegayuhan sarta nilai budaya kang ana sajrone bebrayan kejaba gegayuhan lan nilai positif.

METODHE

Metodhe kang dienggo sajrone panliten yaiku nganggo metodhe kualitatif kang asipat deskriptif. Panliten kualitatif yaiku panliten kang bakal njlentrehake utawa nggambarake asil analisis adhedhasar dhata non-angka. Miturut Arikunto, (2006:12) panliten kualitatif yaiku panliten asipat ilmiah, apa anane lan ora dimanupalasi kahanane lan nengenake bab dheskripsi kanthi alami. Metodhe kang digunakake yaiku deskriptif alitik kang dilakoni kanthi cara ngandharake fakta-fakta banjur kasusul analisis (Ratna, 2008:53).

Sumber dhata kang digunakake ing panliten iki yaiku *Serat Menak Kustup Jilid II* kang diterbitake dening Bale Pustaka Batawi Sentrem, ing halaman ke loro ing babagan transkrip nyebutake Kyai Yasadipura I minangka panulise kang arupa tembang kang ditulis kanthi aksara Jawa (Surakarta) lan basa kang digunakake basa kawi, basa krama lan uga basa ngoko.

Dhata sajrone panliten iki arupa tembang macapat. Dhata-dhata kang kajupuk ana gegayutane karo bab kepemimpinan sing dadi underane panliten iki. Dhata-dhata kasebut minangka crita kang ditemokake miturut underane panliten yaiku model kepemimpinan lan tipe watak pemimpin.

Instrumen panliten ing kene yaiku panliti dhewe. Panliti minangka instrumen kang nyusun ancangan panliten, ngumpulake dhata, ngolah dhata lan nulis asil panliten. Instrumen panliten ndaya gunakake pamikir lan kawruh panliti kanggo nitingi dhata kasebut.

Tata cara kanggo ngumpulake dhata kang digunakake yaiku kanthi cara teknik maca lan nyatet. Teknik maca lan nyatet iki minangka teknik kang digunakake supaya panliti oleh dhata lumantar cara maca teks kang dadi sumbere panliten. Endarswara (2008,162-163) ngandharake yen ta merang tata cara kanggo ngumpulake dhata panliten iku ana telu, yaiku:

(1) Nemtokake Dhata

Dhata kang wis dikumpulake banjur diperang dadi loro yaiku dhata premir lan dhata sekunder utawa panyengkuyung. Dhata premir iki arupa Serat Menak Kustup Jilid II lan dhata sekunder yaiku arupa dhata-dhata kang ana gayutane karo kepemimpinan lan selaras karo

underan panliten yaiku aspek kepemimpinan lan tipe watak pemimpin.

(2) Nyathet Dhata

Sawise nemtokake dhata bajur nyathet dhata kanthi cara (1) latiyen kanthi pener supaya bisa nyathet kanthi teliti, (2) nyathet bab-bab kang nuduhake pesen lan makna simbolik, (3) nyathet tembung-tembung kang ora dingerteni.

(3) Weneh Tandha ing Dhata

Sajrone weneh tandha ing dhata iki nduweni tujuwan yaiku kanggo mbedakake dhata sing kalebu aspek kepemimpinan lan tipe watak pemimpin. Tandha ing dhata iki supaya nggampangake panliti anggone nglakoni panliten. Tandha-tandha kang digunakake yaiku:

- Tandha werna abang yaiku kanggo nengeri tembung-tembung kang durung dingerteni.
- Tandha werna biru yaiku kanggo nengeri ukara kang ngandhut model kepemimpinan.
- Tandha werna ijo yaiku kanggo nengeri ukara kang ngandhut tipe watak pemimpin.

Tata cara ngolah dhata panliten minangka gambaran ngenani sekabehe trap-trapan kang bakal ditindakake panliti sajrone panliten. Trap-trapan panliten ing panliten iki nggunakake cara kang dianggep selaras klawan sipate panliten. Kanthi cara nggatekake objek panliten kang arupa teks, mula trap-trapan panliten iki yaiku:

1) Ngandharake Dheskripsi lan Isi Teks

Dheskripsi teks kang bakal diandharake ing panliten iki yaiku irah-irahan teks, nomer teks (yen ana), panulise lan wektu panulisane, ukurane, cacahé kaca, cacahé larik saben sakaca, basane lan liya-liyane kang ana sajrone teks kasebut.

2) Transliterasi Teks

Tujuwane nindakake transliterasi teks yaiku supaya bisa diwaca lan dingerteni, uga kanggo mindhah lan ngganti aksara-aksara lawas dadi aksara kang bisa diwaca kabeh pawongan lan uga supaya bisa dingerteni tumrap sapa wae. Transliterasi yaiku ngganti jinise tulisan, aksara baka aksara, saka abjad siji lan abjad liyane. Tujuwane yaiku kanggo nepungake teks-teks kang kesimpen sajrone naskah utawa teks kang wis ora dikenal lan dingerteni dening masyarakat modern (Purnomo, 2013:42)

3) Ngolah Dhata lan Napsirake

Ngolah lan napsirake model kepemimpinan lan tipe watak pemimpin sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* iki bakal dituntingi banjur diandharake. Sajrone nuntingi *Serat Menak Kustup Jilid II* nggunakake teknik merang-merang (*axial coding*). Aspek kepemimpinan lan tipe watak pemimpin sajrone teks diwenehi kode lan lan didheskripsikake banjur dianalisis.

ANDHARAN

Karakteristik Teks

Kagiyatan kang ditindakake sajrone karakteristik teks yaiku ngandharake irah-irahan, papan nyimpen, panulis lan wektu panulisan, ukuran lan kahanan, wujud, aksara lan wujud tulisan, basa lan isi. Saka karakteristiknikni bisa menehi gegambaran kahanan lan nggampangake pamaca anggone mangerteni isi saka serat kasebut.

4.1.1 Irah-irahan

Sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* iki bageyan kang nuduhake manawa kuwi irah-irahan yaiku ing bageyan isi critane, amarga sajrone serat ora ditemokake ing bageyan ngarep utawa manggala uga ora ditemokake ing bageyan mburi utawa kolofon. Dadi kanggo mangerteni irah-irahan iki kudu diwaca lan dingerteni isine. Kaya pethikan ing ngisor iki akng dianggep minangka irah-irahan:

*//apa sira Johan Pirman/
hiya ingsun ing Tasmiten narpati/
sukur ya ingsun Semakun/
putra Prabu Nusirwan/
kang kaïpe mring Wong Menak
Jayengsatru/
sumbageng jagat wiryawan/
payo anggada aglis//
(Pupuh X, pada 28)*

Tembung menak minangka jenenge pawongan kang kabukti ing pupuh X larik kalima. Menak dhewe nduweni teges yaiku arya utawa raden. Tembung menak ing kene dianggep irah-irahan saka serat kasebut. Ora mung pethikan ing dhuwur, ana pethikan liyane maneh kang bisa nguatake yen naskah iki nduweni irah-irahan Menak. Pethikane kaya ing ngisor iki:

//Lajeng nyandhak : Menak Kalakodrat//

Pethikan ing ndhuwur nuduhake yen nduweni irah-irahan menak, amarga ing pungkasan *Serat Menak Kustup Jilid II* iki ana pethikan *lajeng nyandhak : Menak Kalakodrat* kang nduweni teges dibanjurake ing Serat Menak Kalakodrat kang nyariosake sedane Prabu Hurseawan lan Patih Bestak, raja lan patih negara Medayin. Pethikan ing ngisor iki uga dianggep minangka irah-irahan.

*//Narendra kalih tinar/
kang pagas baunireki/
aneng ing Mretis nagara/
sarta kalawan pameling/
marang ing cara kaji/
nenggih sang Prabu Semakun/
Nuskehel praptanira/
ing Ngambar Kustup nagari/
matur solah pratingkahira dinuta//
(Pupuh II, pada 1)*

Pethikan ing dhuwur nuduhake yen ana tembung *kustup*. Tembung *kustup* ing kene minangka negara yaiku negara ngambar kustup. Mula saka kuwi, bisa didudut yen menak lan kustup minangka irah-irahan saka objek panliten iki.

4.1.2 Papan Nyimpen

Saben naskah utawa teks mesthi nduweni panggonan asal. *Serat Menak Kustup Jilid II* kang dadi objek panliten iki disimpen ing Perpustakaan Grhatama Yogyakarta. Samak *Serat Menak Kustup Jilid II* wis diganti dening petugas supaya ora gampang rusak.

4.1.3 Panulis lan Wektu Panulisan

Serat Menak Kustup Jilid II diterbitake dening Bale Pustaka Batawi Sentrem lan disimpen ing Perpustakaan Grhatama Yogyakarta. Panulis *Serat Menak Kustup Jilid II* iki yaiku Kyai Yasadipura I kang manggon ing halaman nomer loro ing bageyan transkrip naskah kang nyebutake yen Kyai Yasadipura I minangka panulise. Katrangan sapa panulise uga katulis ing katalog. Wektu panulisanane diperkirakake nalika jaman Kasunanan Surakarta. Nanging durung cetha kapan panulis nulis serat kasebut.

4.1.4 Ukuran lan Kahanan

Tujuwan saka ukuran yaiku kanggo mangerteni sipat utawa wujud fisik saka naskah utawa teks kasebut. Supaya luwih cetha ngenani dheskripsi *Serat Menak Kustup Jilid II*, mula gatena table ing ngisor iki:

No.	Bab	Andharan
1.	Ukuran Kertas	Dawa : 21 cm Amba : 17 cm
2.	Kandele Teks	2 cm
3.	Cacahe Kaca	79 kaca
4.	Cacahe Larik saben Kaca	21 larik

4.1 Ukuran Serat

Serat Menak Kusup Jilid II iki minangka objek panliten kang kahanan tulisane isih apik lan bisa diwaca kanthi cetha. Wujud tulisane uga apik, ukuran aksane cilik, nanging isih bisa diwaca. Kahanan serat uga resik, sampule uga isih ana lan disimpen ing kothak supaya tetep apik. Kahanan serat ora ditemokake kapan serat kuwi ditulis, mung tanggal mlebu ing museum. Dadi ora *Serat Menak Kustup Jilid II* iki ing bageyan ngarep teka saka panulise diwenehi halaman irah-irahane yaiku *Menak Kustup Jilid II* nggunakake aksara Jawa, uga ana nomer serine yaiu 1161a. Banjur begeyan ngisor katulis “Bale Pustaka” uga nggunakake aksara Jawa. Halaman

sabanjure yaiku ngenani isine *Serat Menak Kustup Jilid II* ingkang nggunakake aksara Jawa.

4.1.5 Wujud

Serat Menak Kustup Jilid II kawangun saka 16 pupuh, 522 pada lan 3.547 gatra. Sawuse ditliti ana saperangan tembang kang kedadeyan saka rong pupuh dhandhanggula, sinom, durma, gambuh, asmarandana lan pangkur. Saliyane kuwi ana saperangan tembang kang kedadeyan mung sapupuh duduk wuluh (megatruh), mijil, pucung lan kinanthi.

No.	Jinis Tembang	Katrangan		
		Pupuh	Pada	Gatra
1.	Dhandhanggula	Pupuh I	30	300
		Pupuh VII	16	160
2.	Sinom	Pupuh II	27	243
		Pupuh IX	47	432
3.	Durma	Pupuh III	36	252
		Pupuh VIII	41	287
4.	Gambuh	Pupuh IV	45	225
		Pupuh XIV	30	150
5.	Asmarandana	Pupuh V	38	266
		Pupuh XI	21	147
6.	Duduk Wuluh (Megatruh)	Pupuh VI	36	180
7.	Pangkur	Pupuh X	40	280
		Pupuh XVI	13	91
8.	Mijil	Pupuh XIII	38	228
9.	Pucung	Pupuh XV	27	108
10.	Kinanthi	Pupuh XII	33	198
Jumlah		16 Pupuh	522 Pada	3.547 Gatra

Tembang dhandhanggula kapacak ing pupuh I lan VII. Sinom kapacak ing pupuh II lan IX. Durma kapacak ing pupuh III lan VIII. Gambuh kapacak ing pupuh IV lan XIV. Asmarandana kapacak ing pupuh V lan XI. Megatruh kapacak ing pupuh VI. Pangkur kapacak ing pupuh X lan XVI. Mijil kapacak ing pupuh XIII. Pucung kapacak ing pupuh XV. Kinanthi kapacak ing pupuh XII.

4.1.6 Aksara lan Wujud Tulisan

Aksara kang digunakake sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* yaiku nggunakake aksara Jawa kang wus diterbitake dening Bale Pustaka Batawi Sentrem. Tulisan *Serat Menak Kustup Jilid II* iki kagolong cetha lan gampang banget, aksara kang digunakake meh padha minangka karakteristik tulisan. Kayata aksara Jawa (dhentawyanjana), pasangan aksara Jawa, aksara murda, sandhangan sigeg, sandhangan swara, sandhangan panjing, angka, tandha wacan lan mangajapa.

4.1.7 Basa

Basa nduweni fungsi kang wigati banget yaiku minangka sarana kanggo medharake isi lan tujuwan pangripta marang pamaos. Basa sastra minangka basa kang nduweni sipat kang khas, kang digunakake dening salah sawijining pangripta. Pangripta sastra lumrahe nggunakake basa kang ora kaya saben dina, pangripta nggunakake basa kang ngandhut sastra utawa basa kang istimewa anggone nyerat sastra (Teeuw, 1984:70)

Sajrone naskah uga sok-sok bisa ditemokake penganggane ragam basa sing luwih saka siji. *Serat Menak Kustup Jilid II* iki ngandhut saperangan ragam basa Jawa, kaya basa karma lan basa ngoko. Saliyane basa Jawa, saperangan bageyane uga nggunakake basa kawi lan basa Arab. Luwih cethane ragam basa kasebut bisa didheleng saka tuladha ing ngisor iki.

(1) Ragam Krama

Ragam krama dadi bab kang paling dominan digunakake sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* iki. Saben-saben basa krama nduweni tingkatan dhewe-dhewe. Sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* nggunakake tembung-tembung krama. Tuladhane kaya pehikan ing ngisor iki.

//Pamutere panariki reki/
Lan nyendhal panariki pambada/
Panyebal lan pangelabe/
Mangkana sang aprabu/
Cinarita pan sampun bangkit/
Dennya **mundhut** kemasn/
Antuk pitung atus/
Kancana rong puluh unta/
Kang linebur jangkep wawrat sewu kati/
Kinarya pitung dina//
(Pupuh I, pada 3)

Pethikan ing dhuwur nuduhake yen ing sajrone pupuh I ngandhut tembung krama, kayata: sampun ateges wis, mundhut kang asale saka tembung pundhut antuk ater-ater m- dadi mundhut ateges njupuk. Tujuwan anane tembung krama supaya pamaca mangerteni isi lan maksud saka serat kasebut. Sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* saliyané ing pupuh I uga ana ing pupuh-pupuh liyane kang nggunakake tembung-tembung krama.

(2) Ragam Ngoko

Ragam ngoko lumrahe digunakake kanggo cecaturan marang pawongan kang wis tepung utawa wis akrab. Sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* iki uga nggunakake basa ngoko. Kaya pethikan ing ngisor iki.

//Pamutere panariki reki/
Lan nyendhal panariki pambada/
Panyebal lan pangelabe/
Mangkana sang aprabu/
Cinarita pan sampun bangkit/

Dennya mundhut kemasn/
Antuk **pitung atus**/
Kancana **rong puluh** unta/
Kang linebur jangkep wawrat sewu kati/
Kinarya **pitung dina**//
(Pupuh I, pada 3)

Pethikan ing dhuwur nuduhake yen sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* uga nggunakake tembung-tembung ngoko. Kaya sajrone pupuh I kang nggunakake tembung-tembung ngoko, kayata: pitung atus, rong puluh, pitung dina. Tembung-tembung ing dhuwur nuduhake yen ing serat iki nggunakake tembung-tembung kang digunakake saben dina.

3) Basa Kawi

Saliyane basa krama lan basa ngoko sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* luwih dominan nggunakake basa kawi. Basa kawi yaiku tetembungan kang cak-cakane winates. Lumrahe basa kawi iki digunakake ana ing wayang, kethoprak uga ing naskah. Basa kawi uga bisa disebut basa kuna, basa kawi uga digunakake sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II*. Akeh banget tembung-tembung kawi kang ana sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II*. Mula ing ngisor iki bakal dijlentrehake apa wae tuladha tembung-tembung kawi kang ana ing *Serat Menak Kustup Jilid II*. Tembung kawi kang digunakake, kaya ing pethikan ngisor iki.

//**Lamun** Prabu Johan Pirman/
praptane sawadyaneki/
Raja Bukmun manjing kitha/
ing Mretis sampun apanggih/
mulat Prabu Ngambar Kustup/
aneng ing kuthanira/
ngungsi wus kasor ing jurit/
matur lamun prapta Raja Johan Pirman//
(Pupuh II, pada 8)

Pethikan ing ndhuwur bisa dingerteni yen sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* iki nggunakake basa kawi, kayata: lamun kang ateges namung utawa mung, aneng kang ateges ing. Tembung-tembung ing dhuwur nuduhake yen *Serat Menak Kustup Jilid II* nggunakake tembung-tembung kawi. digunakake luwih endah lan nduweni nilai sastra. Saliyane ing pupuh II uga ana ing pupuh-pupuh liyane kang nggunakake tembung-tembung kawi liyane.

4.1.8 Isi

Ing *Serat Menak Kustup Jilid II* iki bakal dijlentrehake saben pupuh kang cacahé ana 16 pupuh yaiku (1) dhandhanggula (**Prabu Bubarwan lan Raja Krasbinandur dipunpidana**), (2) sinom (**Prabu Johan Pirman sagah males ukum prajurit Kuparman**), (3) durma (**Patih Ombak Bakat tandhing lan Raja Kuskehel**), (4) gambuh (**Wong Agung paring bebantu**), (5) asmarandana (**Dhatengipun bebatu saking**

Pakuwon), (6) duduk wuluh (**Pasamuwan dhaupipun Raden Hasim Katamsi kaliyan Dewi Ngumyun Adikin**), (7) dhandhanggula (**Prabu Bari Akbar duka mireng dhaupipun**), (8) durma (**Senapati Tasmiten campuh lan senapati Kuparman**), (9) sinom (**Senapati Tasmiten kasoran prang**), (10) pangkur (**Prabu Johan Pirman kasor yudanipun**), (11) ansmarandana (**Prabu Semakun sapunggawanipun kondur dhateng Kuparman**), (12) kinanthi (**Wong Agung nyubya-nyubya ingkang wangsul saking prang**), (13) mijil (**Prabu Banu Krejis ing nagari Pirkakas**), (14) gambuh (**Baktiyar ngresaya dhateng Prabu Banu Krejis**), (15) pucung (**Prabu Nusirwan kepanggih Prabu banu Krejis**), lan (16) pangkur (**Nagari Pirkakas bedhah**).

4.2 Model Kepemimpinan Sajrone Serat Menak Kustup Jilid II

Minangka patuladhan, pemimpin kudu nduweni perananan kang wigati banget anggone nemtokake pemecahan-pemecahan masalah kang ana sajrone pakumpulan. Saliyane kuwi, pemimpin bisa wae nduweni peluang kanggo tumindak apik lan tumindak suwalike. Gumantung saka kapribaden lan salah bawa kang diduweni dening pemimpin. Model kepemimpinan kang ana *Serat Menak Kustup Jilid II* yaiku Asthabrata, kang bakal diandharake ing ngisor iki.

4.2.1 Asthabrata

Model kepemimpinan sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* iki nduweni sesambungan karo watak lan salah bawane pemimpin yaiku salah sijine sipat asthabrata (hasthabrata). Hasta dhewe nduweni teges “wolu” dene brata nduweni teges “laku”. Hasthabrata utawa asthabrata yaiku wolu laku kang kudu diduweni pawongan kang lagi nglakoni utawa kadhapuk dadi pemimpin. Dene wolu laku mau minangka wolu unsur kang kudu didadekake panutan watak utawa watak wantun pemimpin. Wolung unsur kasebut yaiku, 1) bumi, 2) srengenge, 3) candra, 4) lintang, 5) samodra, 6) langit, 7) angin, 8) geni.

4.2.1.1 Watak Bumi

Karakter bumi kang diupamakake kaya dene lemah kang kang asipat adhem. Pemimpin kang nduweni sipat bumi iki bakal dadi pemimpin kang jembar atine, legawa lan lembah manah. Tindak-tanduk lan salah bawane bakal luwes lan gampang anggone adaptasi marang samubarang tanpa ngowahi unsur-unsure. Teges saka andharan mau yaiku senjata nduweni sipat kang gampang anggone adaptasi utawa fleksibel nanging ora gampang dibujuki, ora gampang diprovokasi. Amarga nduweni pamikiran lan pangrasa kang wening. Pawongan utawa pemimpin kang nduweni sipat bumi bakal nduweni sipat kang andhap asor. Kanthi mangkono para kawulane bakal seneng lan setya marang pemimpine. Kaya kang

ditindakake dening Raden Baktiyar marang Patih Goncor ing pethikan ngisor iki:

*//Ingateraken sampun/
prapta daleme ki patih wau/
nora ana bature babad sawiji/
mung saruwal wates dhengkul/
puniku ki patih goncor//*

*//Raden baktiyar wau/
ing batinira rada kaduwung/
ala nganggur anyambat nora ngopahi/
wong arab tarung lan lutung/
sajeg durung prang lan sato//
(Pupuh XIV, pada 10-11)*

Raden Baktiyar wus nglakoni luput marang Patih Goncor, dheweke wus nyesel karo apa kang wus dilakoni yaiku ora ngopahi kang wus dakmesthine kudu diopahi. Saka andharan kuwi mau bisa dingerteni yen Raden Baktiyar yen dheweke ngrumangsani yen luput. Adhedhasar andharan katon anane sikap kang dituduhake Raja Baktiyar yaiku bisangrumangsani kaluputane. Minangka pemimpin, sikap andhap asor lan nduweni rasa welas asih. Kayadene watak bumi, sanajan luput nanging bisa ngrumangsani lupute.

4.2.1.2 Watak Srengenge

Srengenge iki nduweni sipat madhangi. Pawongan utawa pemimpin kang nduweni sipat srengenge iki tansah dadi pepadhang marang sapepadhane. Sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* ana saperangan paraga kang ngandhut watak Asthabrata kang asipat srengenge yaiku Putri Ngambar Kustup lan Dewi Ngumyun Adikin, Prabu Raganingwang, Prabu Semakun lan Marmaya kang kabukti nduwnei sipat bisa dadi panutan. Sikap kang kaping pisan kang ana sajrone watak srengenge iki yaiku bisa dadi panutan kang katon ana ing paraga Dewi Ngumyun Adikin. Kaya pethikan ing ngisor iki:

*//Pan lagya siyageng bala/
pinet sraya ing sang aji/
Ngambar Kustup putri/
Dewi Ngumyun Adikin/
puniku kang kinen ngrebut/
tinawan wong Kuparman/
Raja Tasmiten naguhi/
kang peparab sang Prabu Johan Pirman//*

*//Kyana Patih Ombak Bakat/
prawira tate nguwisi/
bedhah nagri mbanda raja/
mangkana sri narapati/
budhal saking nagari/
kapondhongan dutanipun/
Ratu Akbar satunggal/
satunggal nateng Medayin/
balanira kadya wutah ing samodra//
(Pupuh II, pada 4-5)*

Dewi Ngumyun Adikin salah sawijine pemimpin kang bisa dadi panutan. Para prajurit wus siaga miwiti perang, Putri Ngambar Kustup lan Dewi Ngumyun Adikin diutus Raja kango ngrebut lan nawan wong Kuparman. Nalika perang Putri Ngambar Kustup lan Dewi Ngumyun Adikin kasil anggone ngrebut lan nawan, banjur bali lan diiringi para prajurit kang setya. Adhedhasar pethikan ing dhuwur katon anane sikap bisa dadi panutan Putri Ngambar Kustup lan Dewi Ngumyun Adikin. Bisa dadi panutan nalika mimpin perang lan tumindake bisa mbimbing para prajutie mangerteni yen pemimpin kuwi kudu nduweni sikap kang bisa dadi panutan.

4.2.1.3 Watak Candra

Watak candra utawa rembulan yaiku watak kang dadi cahya tumrap sapa wae kang lagi ngalami pepeteng sarta menehi swasana tentrem marang sasepadhane. Rembulan bisa weneh cahya ing pepeteng tanpa nuwuhake rasa panas. Sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* ana saperangan paraga kang ngandhut watak Asthabrata kang asipat candra yaiku Prabu Semakun kang kabukti saka sipat kekancan marang sapa wae. Sikap iki uga nuduhake wewatekan rembulan kang isa ngasilake cahya tanpa nuwuhake rasa panas sanajan kahanan lagi peteng. Sikap kasebut dituduhake paraga Prabu Semakun. Kaya pethikan ing ngisor iki:

*//Amor lan wong angladeni/
ngadeg neng ngiringanira/
Prabu Semakun duk noleh/
kagyat mudhun dharakalan/
anyandhak Umarmaya/
kagyat ingkang para ratu/
pra samya mudhun sadaya//
(Pupuh V, pada 8)*

Prabu Semakun nuduhake sikap kang apik yaiku ora mbedakake antarane dheweke lan kawulane. Ing kono Prabu Semakun dhahar karo para prajurite. Sikap kang kaya mangkono kuwi nuduhake pemimpin kang ora pilih-pilih anggone kekancan. Ora mung kekancan karo para raja lan ratu nanging uga sawung marang kawulane. Kekancan utawa sawung marang sapa wae.

4.2.1.4 Watak Lintang

Watak lintang iki tumata, teratur lan tertib. Watak iki uga bisa dadi lelipur marang wong kang lagi nandang kasusahan, bisa nuntun wong kang lagi bingung, lan dadi penerang. Kang adi gegayuhane watak lintang iki yaiku nduweni pangarep-arep kang luhur tumrap kemakmuran lan katentreman ora mung kanggo awakdhewe nanging uga marang para kawulane. Sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* iki ana saperangan paraga kang ngandhut watak Asthabrata kang asipat lintang

yaiku Prabu Semakun, kabukti sak sipat nduweni gegayuhan kang dhuwur, kaya pethikan ing ngisor iki:

*//Prabu Semakun utusan/
marang Kuparman tur tulis/
lawan sang prabu ing Kebar/
sundepan ngaturken tulis/
pratela ing ngajurit/
dibyané Prabu Semakun/
angawaki ngayuda/
wong Medayin akeh keni/
aprakosa tangguh prawira digdaya//
(Pupuh II, pada 19)*

Pethikan ing ndhuwur bisa dingerteni yen Prabu Semakun nduweni gegayuhan kang dhuwur yaiku kanggo menangake perang Prabu Semakun ngirim surat utusan marang negeri Kuparman lumantar raja negeri Kebar. Isi sajrone surat utusan kasebut yaiku njlentrehake kasekten, kaperwiraane lan kegagahan kang diduweni Raja Semakun sajrone ngelakoni paprangan. Wong-wong Medayin kang wus dikalahke.

4.2.1.5 Watak Samodra

Unsur sabanjure yaiku unsur kaping lima, samodra. Samodra utawa laut iki nduweni watak kang bisa nampa apa wae kang mlebu ing jerone. Tegese watak samodra iki kaya dene ati kang lapang, sabar lan nrima apa wae kang dadi kesusahane. Sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* watak samodra awujud nduweni ati kang jembar, teges saka nduweni ati kang jembar yaiku pemimpin kudu bisa ngadhepi maneka warna perkara kanthi lapang. Ati kang cupet bakal ndadekake pemimpin ora nduweni pamikiran kang luwih dawa. Ati kang jembar mujudake kepemimpinan sawijine pemimpin kang gedhe walah asihe. Watak kaya samodra iki dituduhake paraga Patih Ombak Bakat. Kaya pethikan ing ngisor iki:

*//Pripteng papan wus panggih ayun-ayunan/
sapa ranmu prajurit/
sumaur pan ingwang/
andeling Purwakandha/
Kuskehel ratu prajurit/
rajeng Kumawas/
lah sira ratu ngendi//*

*//Anauri pan ingsun dudu narendra/
pepatihe sang Aji/
Raja Johan Pirman sun Patih Ombak Bakat/
ingangkah sudarawedi/
mring ratuningwang/
tate nguwisi kardi//*

*//Hiya sedheng sira si Patih Ombak Bakat/
tandhing kalawan mami/
nagri Purwakandha//*

*ingsun manggalaning prang/
isen wijohan sayekti/
payo gadaa//
kyana patih sru angling//
(Pupuh III, pada 3-5)*

Nalika Patih Ombak Bakat mangsuli pitakonan saka lawane kanthi legawa, yen dheweke ora raja ning patih saka Raja Johan Pirman. Saka wangsulan Patih Ombak Bakat bisa dingerteni yen dheweke mangsuli kanthi ati jembar. Yen dheweke ora ngunggulake jabatane yaiku minangka patih. Dheweke uga wus dianggep dulur karo Raja Johan Pirman. Sawise ceaturan Purwakandha lan Patih Ombak Bakat berperang. Bisa diarani jembar atine amarga wangsulane Patih Ombak Bakat kang ora anggak. Saka jabatan kang diduweni dhewe bisa uga dadi anggak lan ora jembar atine, nanging dheweke milih ora anggak lan luwih nengenake njembarna atine. Wujud sipat liyane yaiku gelem nrima pamrayoga saka wong liya kang kapacak ing pupuh VII, pada 11-12.

4.2.1.6 Watak Langit

Watak langit iki angel banget diterapake dening manungsa jaman saiki, mligine ing bumi nuswantara iki. Pemimpin, kudu nduweni watak kang bisa ngayomi marang sekabehe makhluk tanpa pilih kasih, watak langit iki uga weneh keadilan marang sekabehe. Sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* ana saperangan paraga kang ngandhut watak Asthabrata kang asipat langit kang awujud nduweni sipat wibawa Sikap kepemimpinan kang kapisan iki katon ing Raja Akbar. Minangka pemimpin, Raja Akbar nduweni sipat kang apik banget yaiku ngormati marang liyan. Watak langit kang katon saka paraga Raja Akbar yaiku pemimpin kang nduweni sipat wibawa. Kaya pethikan ing ngisor iki:

*//Tedhak amethuk sang Nata/
Baktiyar ingkang martini/
lamun iku Raja Akbar/
lawan Prabu Nyakrawati/
tundhuk sigra ngabekti/
Johan Pirman mring sang prabu/
pan badhe maratuwa/
Raja Akbar de sang aji/
ing Medayin ratu bituwah pituwa//
(Pupuh II, pada 10)*

Raja Akbar nyusul Raja Baktiyar minangka raja ing Medayin kang dikurmati banget. Raja Akbar tundhuk lan kurmat banget. Sikap tundhuk lan kurmat marang raja kang diduweni Raja Akbar nuduhake yen nduweni sipat wibawa. Wibawa minangka sipat kang luhur kang bisa nguwasai lan mangaribawani supaya dikurmanti lan ngormati marang wong liyan lumantar sikap, tindak

tanduk lan solah bawa kang ngandhut kepemimpinan kanggo narik kawigaten.

Wujud sipat liyane yaiku ngayomi watak langit kang katon ing Prabu Johan Pirman yaiku ngayomi. Kaya pethikan ing ngisor iki:

*//Angling Prabu Johan Pirman/
sampun paduka prihatin/
prakawis mengsah punika/
miwah bathareng Medayin/
muwuh atikel malih/
den atekuk pitung iku/
lamun pun Johan Pirman/
ingkang methuk anandhi/
kadi kening tuwan tingali ing aprang//*

*//Sayekti pun Johan Pirman/
kang amulihake benjing/
susah prihatin paduka/
kula damele kang pasthi/
pangewan-ewan benjing/
wewales tikel sapuluh/
yata suka miarsa/
sira sang aprabu kalih/
lajeng samya lumaris manjing nagara//
(Pupuh II, pada 14-15)*

Prabu Johan Pirman menahi pangayoman utawa perlindungan nalika kalah paprangan. Raja Johan Pirman bakal mbalekake kekuwasaane. Ing kene sikap pangayoman kang diduduhake yaiku bakal mbalekake kekuwasaan. Bakal mbales apa kang wus kedaden.

4.2.1.7 Watak Angin

Unsur sabanjure yaiku unsur kang kaping pitu, watak angin. Angin iki nduweni sipat kang tliti lan bisa nyusup menyang ngendi wae supaya weruh perkara-perkara apa wae kang lagi ditandang rakyat.

Sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* ana saperangan paraga kang ngandhut watak Asthabrata kang asipat angin yaiku awujud nduweni sipat tliti Gegambaran pemimpin kang tliti lan bisa maca situasi ing katon ing paraga Patih Ombak Bakat. Patih Ombak Bakat tliti banget anggone ngongkon prajurit maju ing medan perang. Nduweni siasat-siasat kanggo ngalahke para musuh. Bisa dideleng ing pethikan ngisor iki:

*//Budhal saking jawi kitha/
sawadyanira kya patih/
lawan Bukmun kanthinira/
kathah punggawa ngajurit/
sapraptanira jawi/
atata pakuwon sampun/
kekirab mijil ing prang/
lamun ana prajurit mimba ngalaga//*

*//Samya utus ingutusan/
wau ta ingkang para ji/
medalaken barisira/*

*ngumpul ngaler kang prajurit/
sampun tata kang baris/
akapang kalangan tepung/
kang munggend ngamparan mas/
sagung kang ara narpati/
satriyane kang munggend kursi sadaya//*

*//Gumuruh tengaranira/
gong beri gurnang thong-thong grit/
Kyana Patih Ombak Bakat/
mijil sarwi nitih esthi/
kawot kaprabon jurit/
gadanira walikun/
agenge saturangga/
winewer kinolong wesi/
nanging ramene ing aprang datan
mundura//*
(Pupuh II, pada 25-27)

Pethikan ing dhuwur bisa dingerteni yen Patih Ombak Bakat ngongkon para prajurit menyang luar kota. Ing kono dheweke mrentah para prajuri kaggo mbangun tendha kanggo panggonan turu. Sawise kuwi Patih Ombak Bakat nyusun strategi kanggo nyerang para musuh. Amarga nduweni watak angin kang awujud tliti, dheweke tliti banget anggon nyusun supaya bisa menangna paprangan. Nalika paprangan para raja mrentah para prajurit kumpul ing sisih lor kanggo nata barisan. Strategi kang wus disusun wus dipetung kanthi wening. Dadi pemimpin kudu kebak pretungan lan tliti sadurunge tumindak. Wujud sipat liyane yaiku ngati-ati kang kapacak ing pupuh IX, pada 38-39 lan wujud sipat kang pungkasan yaiku weruh kahanan satemene kang kapacak ing pupuh VII, pada 14-15.

4.2.1.8 Watak Geni

Unsur kaping pungkasan yaiku kaping wolu, watak geni. Watak geni kang ateges bakal ngobong apa wae kang dadi bahane, tegese watak geni iki anggone ngrampungki perkara kuwi kudu trep klawan kuwajibane, ora golek-golek perkara kang ora satemene. Watak geni iki meh padha kaya watak bumi yaiku teges. Anggone weneh ukuman ora kena pilih-pilih. Senajan ta wong kang ditresnani kang tumindak luput tetep diwenehi ukuman. Sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* ana saperangan paraga kang ngandhut watak Asthabrata kang asipat geni yaiku awujud sipat adil.

Pemimpin kang adil yaiku pemimpin kang anggone ngelakoni jejibahan ora pilah-pilih. Ora mbedakake raja utawa andhahan, kulawarga utawa ora, yen wus nglakoni luput ya bakal antuk ukuman. Watak geni iki katon ana ing Krasbinandur. Kaya pethikan ing ngisor iki:

*//Krasbinandur kaya pa sireki/
Tuwin si Uwa Raja Bubarwan/
Kaya ngapa pangrasane//*

*Nemu samono iku/
Tetep pan pangewaning bumi/
Wenang ingsun karya/
Marang rama prabu/
Yen uga kacandhak ing prang/
Tan kumedhep gawe kaya sireki/
Wajib sarengatingwang//*

*//Ing agamaningsun Jeng Ibrahim/
Nadyan bapa kaki buyut cangguh/
Yen salah katrap salahe/
Sira ta karo iku/
Angluwihi saking rama ji/
Karana ta sira kang/
Padha duwe atur/
Yen kangjeng rama becika/
Lan kang putra Wong Agung Surayeng
Bumi/
Padha gendholi sira//*
(Pupuh I, pada 9-10)

Pethikan ing dhuwur bisa dingerteni yen Krasbinandur ngomong marang pamane yaiku Raja Bubarwan. Ngomong yen dheweke nduweni hak lan wewenang yen bakal ngukum sapa wae kang tumindak luput. Ing agama kang dianut Krasbinandur yaiku agama Kanjeng Nabi Ibrahim, sapa wae kang luput bakal antuk ukuman utawa piwales saka apang kang wus dilakoni. Ora mndahang kuwi bapak, kakek, buyut yen wus luput ya luput. Sikap kang kaya mangkono, nuduhake yen Krasbinandur nduweni sikap kang adil. Ora pilah-pilih anggone ngelakoni jejibahan. Wujud sipat liyane yaiku teges kang kapacak ing pupuh I, pada 12-13.

4.2.2 Model Kepemimpinan kang Ora Jumbuh Sajrone Serat Menak Kustup Jilid II

Saliyane model kepemimpinan kang awujud asthabrata, *Serat Menak Kustup Jilid II* uga ana saperangan ngandhut bab kepemimpinan kang ora jumbuh klawan model kepemimpinan yaiku kayata isih nduweni sipat gampang cubriya (Pupuh III, pada 8-10), grusa-grusu (Pupuh III, pada 20-21), enggak (Pupuh II, pada 2), licik (Pupuh IV, pada 7-9) lan brangasan (Pupuh VIII, pada 28-30).

4.3 Tipe Watak Pemimpin Sajrone Serat Menak Kustup Jilid II

Sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* njlentrehake ngenani tipe watak pemimpin kaya kang wus diandharake ing bab sadurunge yaiku bawalaksana, ing ngarsa sung tuladha, ing madya mangun karsa, tut wuri handayani lan memayu hayuning bawana. Kang bakal diandharake ing ngisor iki:

4.3.1 Bawalaksana

Serat Menak Kustup Jilid II iki nduweni sesambungan karo watak lan salah bawane pemimpin

yaiku bawalaksana. Pemimpin kang digoleki dening masyarakat Jawa yaiku pemimpin kang bisa ngayomi masyarakat lan kawulane. Pemimpin kang bisa ngayomi yaiku pemimpin kang nduweni sipat budi pekerti luhur, kapribaden kang apik, konsisten karo apa kang dilakoni lan apa kang diomongke. Pemimpin kang nduweni budi pekerti ora apik, tumindak lan apa kang dilakoni ora konsisten bakal ndadekake masyarakat lan kawulane bingung.

Sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* iki ana saperangan kang ngandhut ngenani bawalaksana awujud sipat ora mencla-mencle Bawalaksana tegese pemimpin kang kudu konsekwen utawa ora mencla-mencle anggone nindakake utawa mujudake apa kang diucapake. Bawalaksana ngandhut nile-nile kang becik sarta kudu diceel tumrap sekabehe wong becik apa maneh kanggo para panguwasa negara. Sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* iki etika bawalaksana katon ing paraga Prabu Johan Pirman. Kaya pethikan ing ngisor iki:

*//Wau Raja Johan Pirman/
praptanira jawi sampun miranti/
baris akalangan tepung/
lajeng nitih dipangga/
metu ing prang kawot sagegamanipun/
lajeng datan kongsi lenggah/
denira miyosi jurit//*

*//Nguwuh tandhing sumbar-sumbar/
metonana sapa arep ngemasi/
iki ing Tasmiten prabu/
kanga aran Johan Pirman/
duk miarsa sira sang Prabu Semakun/
tedhak saking ngamparan mas/
sigra anitih kang esthi//*

*//Kawot kaparaboning aprang/
palu rante sampun tinumpuk nenggih/
munggeng ing palananipun/
mangsa melak dipongga/
surak bala gumuruh asru gumuntur/
prapteng rana yun-ayunan/
tatanya sapa metoni//
(Pupuh X, pada 25-27)*

Pethikan ing dhuwur bisa dingerteni yen nalika Raja Johan Pirman wus siyap siyaga ing paprangan. Dheweke sesumbar yen bakal menangna paprangan iki. Sesumbar marang Prabu Semakun. Kang digunakake nalika perang yaiku palu rante. Sesumbare Prabu Johan Pirman ing kono dadi bab kang wigati yaiku nalika dadi pemimpin dheweke konsekwen karo apa kang dilakoni lan ora mencla-mencle klawan kang diomongke. Adhedhasar andharan ing dhuwur bisa didudut yen pemimpin kang konsekwen lan ora moncla-mencle klawan apa kang dilakoni lan di omongke bakal dadi pemimpin kang disenengi marang kawulane. Raja

minangka figur kanggo panutan kang dianut dening wong akeh sajrone negara utawa organisasi kang dipimpin. Raja utawa pemimpin kang ora mencla-mencle nuduhake dheweke perduli marang kawulane. Pemimpin kang ora nuruti kepentingane dhewe ora mung kepengin nguber napsune dhewe. Wujud sipat liyane yaiku ora nuruti kepentingane dhewe kang kapacak ing pupuh X, pada 13-14.

4.3.2 Ing Ngarsa Sung Tuladha, Ing Madya Mangun Karsa, Tut wuri Handayani.

Bratawijaya (1997:113), nyebutake kepemimpinan liyane kang asring dimirengake yaiku konsep kang diwedharake dening Ki Hajar Dewantara. Ana telung aspek kepemimpinan yaiku (1) ing ngarsa sung tuladha, (2) ing madya mangun karsa, lan (3) tut wuri handayani. Ing ngarsa sung tuladha luwih nengenake bab pemimpin minangka tokoh (paraga) kang kudu bisa dadi patuladhan. Kudu bisa mbimbing lan wenoh pituduh menyang ngendi pamrentahan kasebut didunungake.

Pemimpin kang bakal nemtokake arah disebut panutan. Minangka panutan kanggo wong liya ing sakupenge bakal niru apa kang dilakoni dening pemimpin. Pemimpin uga kudu bisa dadi patuladhan kanggo wong liya. Pemimpin uga bisa dadi panuduh marang wong liya mligine marang andhahane bakal dadi pamimpin kang disegani. Sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* nduduhake pemimpin kang bisa dadi panuduh yaiku katon ing paraga Prabu Semakun. Kaya pethikan ing ngisor iki:

*//Sang Aprabu Semakun/
parentah mring Kodrat Samadikun/
kinen bantu marang nagari ing Mretis/
Kahar Kusmen kanthinipun/
putra andeling palugon//*

*//Budhal sawadyanipun/
Raden dikwanis Kangkan kang tumut/
kalih yuta ing marga datan kawarni/
nagari Mretis wus rawuh/
sampun amanggih pakuwon//*

*//Lajeng pacak angepung/
kuneng ta malih ingkang kawuwus/
praptanira ratyebu ing Parangakik/
ngungkuli barisan agung/
jejep sajroning pakuwon//
(Pupuh IV, pada 35-37)*

Pethikan ing dhuwur bisa dingerteni yen Prabu Semakun bisa dadi patuladhan lan panuduh. Nalika Prabu Semakun mrentah Kodrat Samadikun kanggo mbiyantu ing negara Mretis lan nggawa Kahar Kusmin kang bakal

mimpin ing paprangan. Budhal bebarengan klawan wadya balane yaiku Raden Diknawis kang dikawal para prajurit-prajurit kang wus teka ing negara Mretis lan wus nemtokake panggonen kanggo paprangan. Banjur sawise wiwit paprangan ketekan Raja Parang Akik kang ngungguli barisan dadi barisan kang siyaga. Prabu Semakun bisa diarani pemimpin kang bisa dadi patuladhan lan panuduh, nalika dheweke menahi tugas marang Kodrat Samadikun supaya bisa mbiyantu ing ngera Mretis. Wujud sipat liyane yaiku luwih ndhisikake wong liya tinimbang awakke dhewe kang kapacak ing pupuh II, pada 16-18.

4.3.3 Memayu Hayuning Bawana

Pemimpin minangka pawongan kang nyekel panguwasan. Wujud memayu hayuning bawana kang dicritakake sajrone *Serat Menak Kustup Jilid II* ing antarane yaiku mujudake *kesejahteraan* wong liya *Kesejahteraan* kanggo wong liya dadi bab kang wigati yaiku pemimpin kang gati marang kawulane. Pemimpin kang kaya mangkono bakal bisa ndadekake wong liya utawa kawulane *segan* marang pemimpine. Amarga ora kabeh pemimpin bisa nggawe wong liya mligine andhahane. Sarone *Serat Menak Kustup Jilid II* iki digambarake ing paraga Prabu Johan Pirman. Kang pethikan ing ngisor iki:

*//Mapan kasusu ing lampah/
Sri Johan Pirman narpati/
dene kang amuni serat/
saking sang aprabu kalih/
Akbar rajeng Medayin/
kineping nen Ngambar Kustup/
badhe rinebut ing prang/
lan miarsa bedhah neki/
yen kuthane kancikan bala Kuparman//*

*//Datan kawarna ing marga/
lepas lampahe kang baris/
neng marga miarsa warta/
yen sami ngungsi ing Mretis/
nagrine den anciki/
mungsuhe neng Ngambar Kustup/
geger dea kang kambah/
Raja Bukmun andhingini/
marang Mretis tur uninga Raja Akbar//
(Pupuh II, pada 6-7)*

Pethikan ing dhuwur bisa dingerteni yen Prabu Johan Pirman nalika budhal perang sinambi gawa layang kang dikirim dening Raja Akbar kang dikepeng ing negarane Prabu Ngambar Kustup. Nalika Prabu Johan Pirman teka klawan para prajurite, dheweke nyawang Prabu Ngambar Kustup ngungsi amarga kalah ing paprangan. ing kono Prabu Johan Pirman nuduhake yen luwih mentingake *kesejahteraan* wong liya yaiku para

prajurite. Wujud sipat liyane yaiku sesambungan alam kang kapacak ing pupuh V, pada 17-19.

PANUTUP

Dudutan

Serat Menak Kustup Jilid II katulis kanthi nggunakake aksara Jawa lan uga nggunakake basa Jawa kang wus diterbitake dening Bale Pustaka Batawi Sentrem lan disimpen ing Perpustakaan Grhatama Yogyakarta. Panulis serat Menak Kustup Jilid II iki yaiku Kyai Yasadipura I kang manggon ing halaman nomer loro ing bageyan transkrip teks kang nyebutake yen Kyai Yasadipura I minangka panulise. Katrangan sapa panulise uga katulis ing katalog.

Serat Menak Kustup Jilid II iki ngandhut bab kepemimpinan kang nyritakake para raja nalika ing paprangan. Model kepemimpinan kang jumbuh lan ora jumbuh. Model kang kaping sepisan yaiku *asthabrata* kang niru wolung laku unsur alam (bumi, srengenge, candra, lintang, samodra, langit, angin lan geni). Saben-saben wewatekan unsur nduweni sikap kang ditiru pemimpin. Watak bumi, a) andhap asor. Watak srengenge, a) bisa dadi panutan. Watak candra, a) kekancan marang sapa wae. Watak samodra, a) nduweni ati kang jembar, b) gelem nrima pamrayoga wong liya. Watak langit, a) wibawa, b) ngayomi. Watak angin, a) tliti, b) ngati-ati, c) weruh kahanan satemene. Watak geni, a) adil, b) teges. *Serat Menak Kustup Jilid II* uga ngandharake model kepemimpinan kang ora jumbuh yaiku gampang cubriya, grusa-grusu, anggak, licik lan brangasan. Model kepemimpinan kang pungkasan yaiku bawalaksana kang kaperang dadi loro yaiku, a) ora mencla-mencle, b) ora nuruti kepentingane dhewe.

Tipe watak pemimpin kang diceritakake ing *Serat Menak Kustup Jilid II* ana telu yaiku bawalaksana, ing ngrasa sung tuladha, ing madya mangun karsa, tut wuri handayani ing serat iki diwujudake kanthi cara bisa dadi patuladhan lan panuduh lan luwih ndhisikake wong liya tinimbang awakke dhewe, lan memayu hayuning bawana minangka tujuwan pemimpin, kang diwujudake kanthi cara mujudake *kesejahteraan* wong liya lan sesambungan alam..

5.2 Pamrayoga

Salah sawijine reriptan sastra kang awujud naskah utawa teks sejatine akeh banget kang prelu didhudhah kanggo mangerteni isi lan maksud saka naskah utawa teks kasebut. *Serat Menak Kustup Jilid II* mujudake reriptan sastra kang awujud aksara Jawa lan nggunakake basa Jawa. *Serat Menak Kustup Jilid II* nggunakake aksara Jawa digunakake kanggo pasinaon ngenani aksara Jawa, basa Jawa lan uga maneka warna basa kayata krama, ngoko lan kawi. Sajatine serat iki

njlentrehake ngenani bab kepemimpinan ngenani model kepemimpinan lan tipe watak pemimpin nduweni fungsi kang akeh banget kanggo panguripane manungsa ing alam donya mligine ing jagad kepemimpinan.

KAPUSTAKAN

Abrams, M.H. 1981. *Teori Pengantar Fiksi*. Yogyakarta: Hanindita.

Adiwimarta,dkk. 2002. *Kamus Besar Bahasa Indonesia*. Jakarta: Balai Pustaka.

Aminuddin. 2011. *Pengantar Apresiasi Karya Sastra*. Bandung: Sinar Baru Algesindo.

Arikunto, Suharsimi. 2010. *Prosedur Penelitian Suatu Pendekatan Praktek*. Jakarta: Rineka Cipta.

Aziez, Furqonul dan Abdul Hasim. 2010. *Menganalisis Fiksi Sebuah Pengantar*. Bogor: Ghalia Indonesia.

Bratawijaya, Thomas Wiyasa. 1997. *Mengungkapn dan Menenal Budaya Jawa*. Jakarta: PT Rineka Cipta.

Endaswara, Suwardi. 2008. *Metolodi Penelitian Sastra*. Jakarta: PT Buku Kita.

Hadiwidjana. 1952. *Sarwacāstra (Dijilid III)*. Jogja: U.P Indonesia N.V.

Hutomo, Saripan Sadi. 1991. *Mutiara yang Terlupakan*. Surabaya: Hiski.

Koentjaraningrat. 1984. *Kabudayan Jawa*. Jakarta: PN Balai Pustaka.

Nurgiyantoro, Burhan. 2013. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gajah Mada University Press.

Padmosoekotjo, S. 1953. *Ngrengreng Kasusastran Djawa*. Yogyakarta: Soejadi.

Poerbatjaraka, R. M. Ng. 1952. *Kapustakan Djawi*. Djakarta: Djambatan.

Purnomo, Bambang S. 2011. *Kesastraan Jawa Pesisiran*. Surabaya: Bintang.

-----, 2013. *Filologi dan Studi Sastra Lama*. Surabaya:Perwira Media Nusantara (PMN).

Ratna, Kutha Nyoman. 2004. *Toe'i, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra*. yogyakarta: Pustaka Pelajar.

Ronda, Daniel. 2011. "Perluakah Etika Bagi Pemimpin" dalam <http://edukasi.kompasiana.com/2011/02/27/perluakah-etika-bagi-pemimpin-soal-penyusunan-pedoman-etika-di-dpr-343250.html> (kadeleng tanggal 05 Februari 2018 tabuh 23:13)

Suseno, Franz Magnis. 2003. *Etika Jawa : Sebuah Analisa Falsafi tentang Kebjaksanaan Hidup Jawa*. Jakarta: PT Gramedia Pusaka Utama.

Sutamjo.1993. *Sabda Pandhita Ratu*. Semarang: Dahara Prize.

Staton, Robert. 2007. *Teori Fiksi Robert Staton*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.

Suwarni & Widayati, Sri Wahyu. 2016. *Sastra Jawa Klasik*. Surabaya: Penerbit Bintang Surabaya.

Suwarni. 2018. *Bunga Rampai (Bahasa, Sastra dan Budaya Jawa)*. Surabaya: Penerbit Bintang Surabaya.

Teeuw, A. 1984. *Sastra dan Ilmu Sastra*. Jakarta: Dunia Pustaka Jaya.

Wibawa, Sutrisna. 2010. "Nilai-Nilai Kepemimpinan Jawa dalam Serat Wedhatama" dalam staff.uny.ac.id/system/files/makalah/konferensi (kadeleng tanggal 10 Februari 2018 20.15)

Yusasastra, J. Syahban. 2011. *Hashtabrata 8 Unsur Alam Simbol Kepemimpinan*. Yogyakarta: Pustaka Mahardika.

<http://kampus.okezone.com/> (kadeleng tanggal 07 Februari 2018 tabuh 20:15)

<http://kebakkawruh.blogspot.co.id/2013/10/astabrata-dalamwacana-falsafah.html> (kadeleng tanggal 05 Februari 2018 tabuh 19.45)

<https://www.dictio.id/t/semboyan-ki-hajar-dewantara-yang-mengandung-makna-mendalam/19214> (kadeleng tanggal 10 April 2018 tabuh 20.00)